

*Куксенко С. І.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри обліку та фінансів
Черкаського державного бізнес-коледжу*

ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ ЯК ОДНА З ПЕРЕШКОД ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Анотація. У статті досліджуються проблеми правового нігілізму, історичні причини його виникнення, основні чинники та джерела живлення як перешкоди будівництва правової держави та європейської інтеграції України. Запропоновано напрями діяльності для подолання правового нігілізму, утвердження правової свідомості, правової культури та європейської ідентичності.

Ключові слова: правовий нігілізм, правова культура, правова свідомість, правова держава, правове виховання, європейська інтеграція, європейська ідентичність.

Постановка проблеми. Необхідність дослідження проблем нігілізму полягає в поширенні цього явища в багатьох сферах життєдіяльності українського суспільства. Правовий нігілізм створює перешкоди у формуванні європейських цінностей демократії, прав та гідності людини, належної правової культури і свідомості, дієвого громадянського суспільства і правової держави, європейського поступу нашої держави та гідного її представлення на міжнародній арені.

Стан дослідження. Нігілізм як явище суспільного життя досліджувався в різні часи як з філософського, так і з правового погляду. Проблеми світоглядних основ правового нігілізму аналізують Ф. Ніцше, М. Гайдеггер, С. К'єркегор, М. Бердяєв, М. Лоський. Дана проблема серед тем обговорення філософів, соціологів, педагогів, юристів-науковців і практиків, економістів, політиків і простих громадян. Серед сучасних авторів проблеми правового нігілізму досліджують В. Копейчиков, П. Рабінович, О. Скакун, М. Матузов, В. Оксамитний, М. Бурдоносова, О. Волошенко, В. Головченко, О. Макарова та інші, які вивчають сутність правового нігілізму, аналізують форми прояву та необхідні заходи для його подолання. Проте дана проблематика ще не настільки вивчена, щоб можна було вважати її розв'язаною.

Мета дослідження – аналіз передумов виникнення правового нігілізму в українському суспільстві, джерел живлення та шляхів його подолання для становлення демократичної правової держави та реалізації європейських прагнень України.

Виклад основних положень. У науковій літературі наявна значна кількість дефініцій зазначеного поняття. Одні автори вказують, що правовий нігілізм є своєрідною «деформацією» правосвідомості особи, групи, суспільства, яка характеризується свідомим ігноруванням вимог закону, цінності права [2, с. 526–527]; зневажливим ставленням до правових принципів і традицій, однак виключає злочинний намір [4, с. 25]. Інші зазначають такі ознаки нігілізму:

- негативне ставлення, неповага до права, законів, нормативно-правових актів [5, с. 375];
- сумнів у справедливості, силі або ефективності юридичної діяльності [6, с. 40, 65];

- установка на досягнення соціально значимих результатів неправовими засобами [7, с. 8];

- зневажливе ставлення (відверте або приховане) до права як регулятора суспільних відносин, заперечення його значення у суспільно-політичному житті держави, відкидання або ігнорування приписів права [8, с. 12];

- заперечення соціальної цінності права, культивування негативного ставлення до нього;

- стійкі прояви деформації правосвідомості населення разом із запереченням чинних правових норм та відсутністю гідної альтернативи [1, с. 11].

Є в літературі також підходи до розуміння нігілізму як антипода правової культури; негативного соціального явища, девіантної форми суспільної свідомості, що характеризується сукупністю почуттів, настроїв та емоцій з приводу заперечення правових форм регулювання життя суспільства та наявності альтернативних ідей організації суспільних відносин [1, с. 9–10].

На наш погляд, правовий нігілізм – це різновид і складова частина соціального нігілізму, одна із форм негативного ставлення індивіда до певних цінностей, ідеалів та норм поведінки. Методологічно саме ціннісний (аксіологічний) підхід до з'ясування природи правового нігілізму є, на нашу думку, максимально вірним і результативним. Адже, як зазначав Ф. Ніцше, «нігілізм» припускає, що «вищі цінності втрачають свою цінність» [9, с. 31]. Сутність правового нігілізму в Україні полягає у несформованості належної правосвідомості й правової культури, невизнанні соціальної цінності права, невиконанні закону, недотриманні соціального порядку частиною населення. Нігілізм характеризується схильністю до дій в позаправовому полі, виправдовує порушення закону, а інколи навіть заперечує державність. У реальному житті правовий нігілізм збігається з політичним, моральним, духовним та економічним нігілізмом, що разом утворює єдиний деструктивний процес.

Правовий нігілізм зумовлений безліччю причин та наслідків і як явище правового життя пов'язаний з історичними, політично-правовими, ментальними особливостями розвитку народу та стану духовності суспільства. До історичних причин належить багатовікова відсутність української державності, досвіду представницької демократії на більшій території сучасної України. В умовах авторитарної абсолютної монархії законодавство насаджувалося державою-загарбником і не відповідало інтересам народу, влада була монополізована не чисельною елітою, а більшість населення була кріпаками. За таких умов особистість завжди була безправною у відносинах із державною владою, а право було засобом примусу в руках панівних верств і не забезпечувало захист інтересів, прав та свобод простої людини. Все це не могло сформувати

в широких верствах населення повагу до права, яке, на відміну від європейської традиції, не стало обмежувачем тиранії держави, синонімом захищеності та можливостей людини. Тому протягом століть формуються корені сучасного українського нігілізму – недбале і негативне ставлення до правових норм, які приймалися і втілювалися в життя з порушенням принципів справедливості, свободи і рівності, часто суспільна думка щодо порушення встановлених державою заборон була схвальною.

За радянських часів марксистсько-ленінська ідеологія обґрунтовувала ідею відмирання держави і права при соціалізмі, переваги постанов комуністичної партії над законами, вторинність права. Органи влади та суди допускали порушення права і закону з ідеологічних причин, в «інтересах класової боротьби», «комуністичного майбутнього». Цим істотно принижувалася роль права, посилювалася його «нігілізація». Пропаганда класової моралі, недотримання прав людини, генетична пам'ять безправ'я не сприяли формуванню розвиненої правосвідомості. Навпаки, формується негативне ставлення до права і правових цінностей, надмірна орієнтація на державну владу та саму державу, на яку індивід перекладає відповідальність за свою долю (патерналізм), пріоритет рівності над свободою. У період «перебудови» та «гласності» у зв'язку з руйнуванням, переосмисленням, переоцінкою, засудженням та запереченням існуючих цінностей нігілізм ще більше поширюється.

Погоджуючись з думкою дослідників, які стверджують, що праву в нашому суспільстві «не поталанило», воно заперечувалося під різними приводами: в ім'я самодержавства чи анархії, в ім'я Христа чи Маркса, в ім'я вищих духовних цінностей чи матеріальної рівності» [10, с. 12–13], мусимо додати, що українському суспільству через це «не поталанило» ще більше.

Тобто ще до проголошення незалежності України під впливом зазначених історичних факторів, зокрема радянського періоду, однією з рис української ментальності стала неповага до права, специфічна «дефектна» правосвідомість, що є антиподом правової культури. Її характерними рисами є «ненабуття» правом своєї цінності в очах окремого індивіда та частини суспільства, отождолення права із законом, в якому цінується не правовий зміст, а владно-державницька природа. Сприйняття права як «заборони», а не «можливості», «невіра» в його силу як ефективного інструменту захисту інтересів людини (адже декілька поколінь жили в «неправовій ситуації»).

Тому, ми не можемо погодитися із тими дослідниками, які говорять про «появу» правового нігілізму саме в період незалежності, вказують, що поширення нігілізму в українському суспільстві пов'язане із «втратою» правом своєї цінності, «деформацією» розвиненої правосвідомості. Адже об'єктивно нігілізм в українському суспільстві має глибоке історичне коріння, неможливо втратити те, чого не існувало. Щодо «деформованості» свідомості, то можемо погодитися: «деформована» – проте не порівняно із попередньою, а порівняно з правильною, «еталонною». Інша справа – із набуттям незалежності, поширенням кризових явищ у всіх сферах суспільного життя відбувається зростання нігілістичних настроїв. Правовим, політичним, економічним і соціальним взірцем стали західні демократії. Проте, закріплення в Конституції та законах якісно нових юридичних принципів не привело до негайного втілення цінностей демократії в Україні. Адже інертність свідомості (як простих людей, так і політиків та представників влади), укорінені стереотипи соціальної поведінки та масової

свідомості хоча декларативно і заперечувалися, але продовжували існувати на рівні підсвідомості. Вони суттєво впливали на світобачення людей, їх інтереси, вчинки і тяжіли швидше до «радянсько-російського світу» (в якому, власне, і сформувалися), ніж до цінностей західної демократії («європейських цінностей»). Це стало однією із причин труднощів у реальному втіленні демократичних законів.

В сучасній Україні можемо виділити такі причини живлення та поширення правового нігілізму:

1) *економічні* – пов'язані із кризою української економіки та скороченням виробництва через прорахунки влади, глобальні впливи та «гібридну» війну проти України; зростання залежності від іноземних позик, що викликає серед частини громадян невдоволення, невпевненість у завтрашньому дні, недовіру до діючих / «недіючих» законів та заходів влади;

2) *соціальні* – напруженість в результаті стрімкої появи нової соціальної реальності, зниження стандартів життя у зв'язку із зростанням цін, безробіттям, інфляцією, малоефективною соціальною політикою, скороченням державної підтримки окремих категорій населення, формуванням почуття соціальної відчуженості, надвисоким соціальним розшаруванням суспільства, недостатньою розвиненістю середнього класу з високим почуттям ініціативності і особистої відповідальності;

3) *ідеологічні* – ціннісно-світоглядне розшарування українського суспільства, викликане економічними, політичними, соціальними, технологічними змінами в країні і світі та зумовлене відмінностями між різними групами населення. Руйнування системи правового виховання, низький рівень правосвідомості, неготовність суспільства жити винятково у відповідності з правовими нормами, запозиченими з кращих правозастосовчих практик європейських країн, недосягнення завищених очікувань результатів реформ, достатньо високий рівень патерналістської ідеології та споживацької психології, романтизація злочинного світу в кінематографії та інших сферах мистецької діяльності;

4) *політичні* – нерозвиненість політичної культури, несформованість ефективної системи стримувань і противаг різних державних органів, конфронтація між ними, імітація справді демократичних реформ (демократична риторика, але недемократична практика), домінування політичної доцільності над юридичною законністю, відсутність належного професіоналізму посадових осіб органів влади, порушення правових норм правлячою політичною елітою, посилення впливу кланово-олігархічних груп – все це призвело до малоефективного функціонування держави, зростання негативістського ставлення до влади, закону і права;

5) *юридично-правові* – декларативний характер Конституції та багатьох законів, їх недотримання та невиконання, недосконалість законодавства, його нестабільність та суперечливість нормативно-правових актів, відсутність рівності перед законом, безсилля права, низький рівень правової культури, існування «позаправових» регуляторів соціальної поведінки, слабка правова захищеність особистості, значний рівень злочинності та низька ефективність правоохоронних і судових органів, незнання права, правова пасивність, протиправна мотивація особистості та відсутність звички використовувати власні права підбивають віру в законність та живлять правовий нігілізм.

Дані соціологічних досліджень свідчать, що наші громадяни, наприклад, вважають, що для підвищення соціального

статусу найбільш потужними ресурсами є «вміння іноді йти в обхід закону», наявність «впливових друзів», «заможних батьків», «впливових родичів» (у 5–6 разів важливішими в умовах України, ніж на Заході), а вагомість інтелекту у нас є майже вдвічі нижчою, ніж у країнах Заходу [11, с. 14–15]. Позитивним є те, що у 2018 р. порівняно з 2017 р. менше стало прихильників вирішувати свої проблеми за допомогою корупції (з 19% до 11%). Більшість громадян певні, що давання хабара не може бути виправданим. Однак частка осіб, які готові виправдати корупційні дії для блага сім'ї та родини, є вищою: 17% вважають, що заради блага родини можна дати хабар [12]. Учасники досліджень серед найбільших європейських цінностей виділяють «верховенство права», «демократію», «рівність перед законом», «права людини» [13, с. 20]. Відповідно до ст. 2 «Консолідованої версії Договору про Європейський Союз» ЄС засновано на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, у державах-членах панує плюралізм, толерантність, правосуддя, недискримінація, солідарність та рівність жінок і чоловіків [14, с. 17]. Проте лише 17% наших співвітчизників вважають, що в Україні поважаються права людини, тоді як у Німеччині – 86%, Польщі – 69%, Нідерландах – 64% [15, с. 7].

Наведені дані демонструють глибинність і складність взаємних впливів різноманітних факторів на сучасні життєві та правові цінності громадян України. У цій ситуації ми змушені говорити не про примарні швидкі зміни, а тривалу кропітку системну роботу у різних сферах життєдіяльності. Для зміни правової ментальності українців, мінімізації негативного ставлення до права і правових цінностей необхідні зміни об'єктивних умов життя суспільства, оновлення соціально-правового середовища, застосування системних загальних та специфічно-юридичних заходів.

Надзвичайно важливе місце належить ідеологічно-освітній сфері, а саме правовій і громадянській освіті та вихованню. Розповсюдження правових знань, формування активної життєвої позиції, електорально-правової культури, насамперед в середовищі молоді, сприятиме усвідомленню цінностей верховенства права, формуванню стійких традицій та компетентностей для життя в умовах демократії, а саме ініціативності, дієвості та відповідальності. Чільне місце у вирішенні цих завдань мають відігравати освітні заклади: від дошкільних – через усю систему загальноосвітньої, професійної і вищої школи – до освіти дорослих протягом усього життя, а також засоби масової інформації, особливо телебачення, яке є ключовим джерелом інформації для різних вікових груп. Правова та громадянська освіта є одним із дієвих чинників для подолання правового нігілізму та підвищення загальної і правової культури громадян. Для кращої результативності освіта має спиратися на зміни в інших сферах життєдіяльності суспільства, реальне панування права у повсякденному житті. Так, у соціально-економічній сфері необхідно провести модернізацію економіки, досягти стабільного зростання, високої зайнятості та гідної оплати праці. Це дозволить знизити соціальне напруження та відчуття відчуженості, сприятиме зростанню середнього класу як соціальної бази ефективного трансформації. Соціологічні дослідження, які проводилися з 1970 р. у багатьох країнах світу, свідчать, що зміни в економіці забезпечують життєву захищеність і викликають поширення цінностей самовираження, демократії та поліпшення державного управління [16, с. 10–13, 200].

Цьому процесу мають сприяти позитивні зрушення у політико-правовій сфері: подолання конфронтації між різними державними органами, зростання професіоналізму їх посадових осіб та підвищення авторитету влади, ліквідація корупції, створення ефективного законодавства та забезпечення правової захищеності особи, перетворення принципу верховенства права з декларативного у реально діючий.

Висновки. Отже, сутність правового нігілізму в Україні полягає у несформованості належної правосвідомості й правової культури, невизнанні соціальної цінності права, невиконанні закону, недотриманні соціального порядку частиною населення. Він є значною перешкодою для побудови правової держави та успіху євроінтеграційних прагнень. Правовий нігілізм зумовлений безліччю причин та наслідків і як явище правового життя пов'язаний з історичними, політично-правовими, ментальними особливостями розвитку народу та стану духовності суспільства. Сучасні причини його живлення та поширення можна об'єднати у такі групи: економічні, соціальні, ідеологічні, політичні, юридично-правові. Інертність свідомості, правовий нігілізм заважають реальному втіленню декларативно проголошених європейських цінностей поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини.

Тільки системне тривале застосування різнопланових заходів у ідеологічно-освітній, соціально-економічній, політико-правовій сферах, зміна об'єктивних умов життя суспільства, оновлення соціально-правового середовища сприятиме зміні правової ментальності та культури громадян України, мінімізації проявів правового нігілізму, наближенню до європейських цінностей. Проте ще тривалий час проблеми правового нігілізму громадян України будуть цікавими для дослідження, а їх результати корисними для успішного подолання цього явища.

Література:

1. Бурдоносова М.А. Теоретичні аспекти правового ідеалізму та правового нігілізму: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Київ, 2011. 20 с.
2. Скакун О.Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков, 2000. 704 с.
3. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні. Харків, 2009. 352 с.
4. Голосніченко І. Правосвідомість і правова культура у розбудові української держави. Право України. 2005. № 4. С. 24–25.
5. Швачка В.Ю. Правовий нігілізм у контексті правової соціалізації особистості. Актуальні проблеми держави і права. 2005. Вип. 24. С. 374–383.
6. Волошенко А.В. Правовой нигилизм: общетеоретическая характеристика. Харьков, 2005. 104 с.
7. Черней В.В. Подолання правового нігілізму – важлива умова розбудови правової держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 1999. 16 с.
8. Макарова О.В. Правовий нігілізм: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Київ, 2010. 19 с.
9. Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей / Пер. с нем. Е. Герцк и др. Москва, 2005. 880 с.
10. Головченко В. Історичні витоки правового нігілізму. Віче. 2007. № 11. С. 12–13.
11. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / ред. кол.: С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Ю.Ж. Шайгородський та ін. Київ, 2016. 284 с.

12. Дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» імені Льва Кучеріва спільно з Центром Розумкова з 16 по 22 серпня 2018 р. URL: <https://dif.org.ua/article/otsinka-problematiki-koruptsii-v-gromads> (дата звернення 28.11.2018).
13. Українське суспільство та європейські цінності. Звіт за результатами соціологічного дослідження Інституту Горшеніна у співпраці з Представництвом Фонду ім. Ф. Еберта в Україні та Білорусі. Київ, 2017. 44 с.
14. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу. Офіційний вісник Європейського Союзу. 30.03.2010. 2010. 403 с. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06 (дата звернення 08.11.2018).
15. Ідентичність громадян України: ціннісно-орієнтаційний аспект. Результати соціологічного дослідження. Національна безпека і оборона. 2017. №1–2. С. 3–61.
16. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия. Москва, 2011. 464 с.

Куксенко С. И. Правовой нигилизм как одно из препятствий европейской интеграции

Аннотация. В статье исследуются проблемы правового нигилизма, исторические причины его возникновения,

основные факторы и источники подпитки как препятствия строительства правового государства и европейской интеграции Украины. Предложены направления деятельности для преодоления правового нигилизма, утверждения правового сознания, правовой культуры и европейской идентичности.

Ключевые слова: правовой нигилизм, правовая культура, правовое сознание, правовое государство, правовое воспитание, европейская интеграция, европейская идентичность.

Kuksenko S. Legal nihilism as one of the obstacles to European integration

Summary. The article deals with the problems of legal nihilism, the historical causes of its occurrence, the main reasons and sources of its development as obstacles to the construction of the rule of law and European integration of Ukraine. The article suggests directions of activity for overcoming legal nihilism, establishment of legal consciousness, legal culture and European identity.

Key words: legal nihilism, legal culture, legal consciousness, rule of law state, legal education, European integration, European identity.